

החיים שלאחר החורבן: כך בונים עיר מחדש

מלחמה מותירה אחריה הרס עצום, ותהליך השיקום שנדרש הוא ארוך ומורכב. לאורך ההיסטוריה היו כמה דוגמאות בולטות לתקומה מוצלחת או כושלת של עיר, ואף מדינה שלמה. אלה הבולטות שבהן

משי קורן

ורשה, פולין

שיקומה של העיר נתפסה כתחייה סמלית של הלאומיות הפולנית וכדרך להשיב לתושביה את נאווטם הלאומית צילום: DronVideo/Shutterstock.com

תמונות של ההרס המבני העצום ברצף עת עזה מזכירות לרבים את מראות החורבן ממלחמות אחרות, ובפרט של ערי אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה. בימים אלה עוד אין חזון ליום שאחרי – לא מנקודת מבט ישראלית, ולא מנקודת מבט פלסטינית. אך עבור 2 מיליון תושבי עזה לא תהיה ברירה אלא לשקם את בתיהם. הם, וגם אנחנו, יכולים ללמוד מהניסיון של מלחמות עבר וההצלחות והכישלונות של תהליכי השיקום שבאו בעקבותיהן.

רבות מערי אירופה סבלו בעקבות מלחמת העולם השנייה מהרס עצום – אובדן משמעותי של יחידות דיוק, בתי ספר, בתי חולים ותשתיות תחבורה. שיקום המרכזים העירוניים באירופה היה אחת המשימות הגדולות ביותר אי פעם שעמדו בפני מתכנני

מיד לאחר סיום הלחימה עלתה האפשרות להשאר את שרידי ורשה במקומם כדי להנציח את המלחמה, ולהעתיק את הבירה למקום אחר. בסופו של דבר, על רקע חשיבותה התרבותית, שוחזרה העיר העתיקה ואף נהפכה לימים לאתר מורשת עולמית

ערים, רשויות מקומיות ופוליטיקאים, כמו בפני אזרחים פרטיים בתפקידיהם כשוכרים, בעלי נכסים, אדריכלים ופועלים. לכן, לא חר המלחמה, רבים האמינו שיידרשו עשורים לשקם את היבשת.

שיקום לאומני

ורשה, בירת פולין, ניזוקה יותר מערים אחרות באירופה מכיוון שהיא הוחרבה באופן שיטתי על ידי הגרמנים כנקמה על מרד המחתרת הפולנית ומרד גטו ורשה. אזור הגטו היהודי הושמד כמעט לחלוטין על ידי, ויותר מ-85% מהעיר העתיקה נהפכו לעיי חורבות. בחלקים רבים בעיר נותרו רק מרתפים, קירות נמוכים וחלקי קרמיקה מות קרקע. הרס המרכז ההיסטורי היה מכוון – הרס פיזי וגם הרס תרבותי. העיר העתיקה, שהתבלטה בחזיתותיה הצבעוניות וברחובותיה המפותלים, הייתה המרכז הכלכלי והפוליטי של ורשה במאות ה-16 וה-17, ונהפכה לסמל של התרבות הפולנית. ◀

יופיה של הפנינה האדריכלית הזו, שהתאדרה בבניינים בסגנון הבארוק, נמחק בהפצצות שגבו את חייהם של 25 אלף בני אדם. צילומים: DTN/צילומים: Richard Peter, Matthias Rietschel

של שחזור ההיסטוריה האדריכלית של דרזדן, שנהפכה מאז איחוד גרמניה למעוז ניאו-נאצי. מהצד הימני של המפה ניצבו מי שפעלו לשחזור מדויק של העיר שלפני ההפצצה והקמת אנדרטאות לזכר המתים, ומהצד השמאלי, שבו גם הקהילה היהודית, היו מי שחששו כי השחזור והקמת האנדרטאות מסייעים לטשטש את אחרייתיה של גרמניה למעשיה במלחמה. לאדריכלות ותכנון עירוני יש גם תפקיד באופן שבו קהילה מתמודדת עם אירועי טראומטיים. כשמתרחשים אירועים טראומטיים במרחבים היומיומיים שבהם אנשים הולכים לבית ספר, עושים קניות או מבילים, המרחב ביים האלה משתנים לבלי היכר עבור התושבים שחיים שם. נוצר צורך להתמודד עם הזיכרון הקולקטיבי של האירוע מבחינה אדריכלית או תכנונית, אמר יארוזומב. קהילות צריכות למצוא דרכים להתאבל במרחב ולעבד את הטראומה, ולפעמים צריך להתחלף דור לשם כך, הוסיף. דוגמה טובה לפרויקט הנצחה כזה הן אבינינג שיום האמן גונטר דמניג בשנות ה-90. כיום, פוזרות ברחבי מערב אירופה, ובעיקר בגרמניה, עשרות אלפי אנדרטאות קטנות ומציינות את שמות היהודים שחיו במקום ומתו בשואה. על אף גודלן הקטן הן נהפכו לחלק אינטגרלי מהמרחב הציבורי והזיכרון הקולקטיבי של תושבי המקום.

הדיוור שבנו הקומוניסטים בדרזדן נועד להיות דוגמה לאדריכלות תעשייתית פרגמטית שמיוצרת במנגנונים ריכוזיים ויעילים. אבל פס הייצור האדריכלי הזה נכשל. אלמנטים קטנים התפספו לאורך התכנון ולשחקנים לאורך שרשרת הבנייה לא הייתה אחריות אמיתית לתוצר הסופי

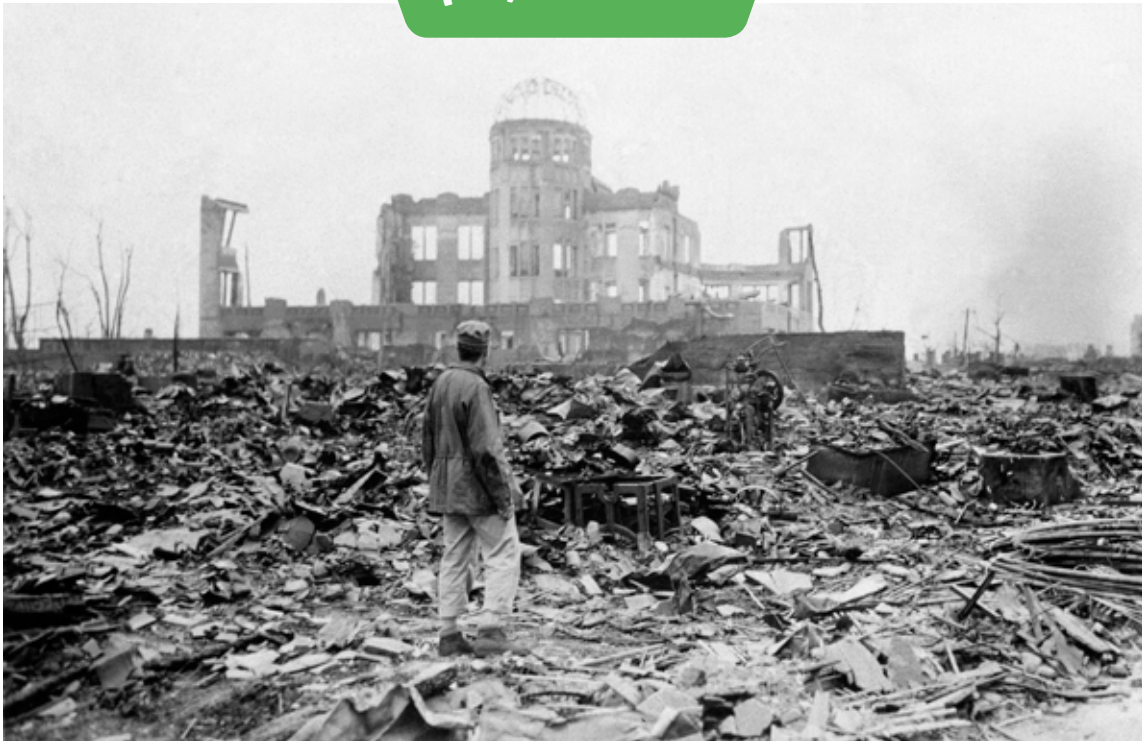
הוא שיוצרת סביבה אורבנית בריאה היא קריטיקה לתהליך השיקום, אבל היא לעיתים קרובות נהפכת למטרה משנית, כי דיוור מקבל עדיפות ראשונה, הוסיף יארוזומב. דרזדן היא גם דוגמה לכוח שיש לשיקום ותכנון אורבני בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי, כמו גם המחיקה והאדרה שלו. לאחר איחוד גרמניה בשנות ה-90 החל תהליך שיקום שני של העיר, שבמסגרתו הוחלט לשחזר את מרכז העיר ההיסטורית שנהרס במלחמה. עם זאת, תהליך זה הצית סכסוך פוליטי חדש סביב המשמעותיות

הפנינה האדריכלית הזו, שהתאדרה בבניינים בסגנון הבארוק, נמחק בהפצצות שגבו את חייהם של 25 אלף בני אדם. בניגוד לוורשה, בדרזדן נקטו השלטונות הקומוניסטים בגישה הפוכה – והחורבן שהושח עלה שירת כהוד מנות לבנות אותה מהיסוד כמטרופוליס קומוניסטית מודרנית. במסגרת השיקום הוקמו בעיקר שיכונים גדולים, אבל בהיעדר תקציב הם היו זולים ופשוטים. "הדיוור שבנו הקומוניסטים בדרזדן נועד להיות דוגמה לאדריכלות תעשייתית פרגמטית שמיוצרת באמצעות מנגנונים ריכוזיים שמייעלים לכאורה את התהליך. אבל השיכונים שנבנו בפס הייצור האדריכלי הזה היו בסופו של דבר כישלון", אמר בראיון מאריק יארוזומב, פרופ' לתאוריה והיסטוריה אדריכלית ב-MIT. התכנון הריכוזי מלמעלה הוביל לכך שאלמנטים קטנים ורבים התפספו לאורך הדרך, ולשחקנים לאורך שרשרת הבנייה לא הייתה אחריות אמיתית לתוצר הסופי. כמו כן, העיר המודרנית שבנו הקומוניסטים, על קווייה הישרים והנקיים ובנייני המגורים הגדולים שלה, "נעדרה תחושת אורבניות משמחת", הסביר יארוזומב. כלומר, בהיעדר המרחבים התרבותיים והקהילתיים, כמו בתי קפה, גני שעשועים, מוזיאונים ופארקים, שהוקעו כבורגניים בעיני הקומוניסטים, נותרה העיר אפורה וחסרת חיים. "הרקמה הרכה

לכן, שיקומה, ובפרט שחזור העיר העתיקה, נתפסו כתחייה סמלית של הלאומיות הפולנית וכדרך להשיב לתושביה לא רק את בתיה, אלא גם את גאווותם הלאומיות. עם זאת, בתקופה שלאחר המלחמה, מתכננים ערים, אדריכלים ופוליטיקאים נותרו חלוקים בשאלה האם לשחזר ולבנות מחדש את העיר כפי שהייתה, או אם להתייחס למרחב העירוני ההרוס כאל טבולה ראסה ("לוח חלקי") כדי להציג פיתוחים עירוניים וסגנונות אדריכליים חדשים. מיד לאחר סיום הלחימה עלתה אף האפשרות להשאיר את שרידי העיר במקומם כדי להנציח את המלחמה, ולהעתיק את הבירה כולה למקום אחר. בסופו של דבר, על רקע חשיבותה התרבותית, שחזרה העיר העתיקה ואף נהפכה לימים לאתר מורשת עולמית של אונסק"ו, בעוד חלקים אחרים בעיר נבנו בסגנונות אדריכליים מודרניים בני התקופה. לתהליך השיקום נוסף גם גורם טיב לאומני, כשברה"מ השתמשה בפרופג'נדה שהאדירה את תושבי ורשה כגיבורים שבונים מחדש את עירם, כדי לחזק את כוחה האידיאולוגי והפוליטי בפולין הקומוניסטית.

"הרקמה הרכה"

כמו ורשה, גם דרזדן, שבמזרח גרמניה, הייתה עיר תרבותית משגשגת לפני שהופצה קשות על ידי בעלות הברית. אך יופיה של

בירושימה שומרו רק בניינים ספורים – ביניהם "אנדרטת השלום" – כתזכורת לאסון צילום: Stanley Troutman/אי.פי. Jasonyan/Shutterstock

כוונות מעצבות ציפיות

בצד השני של מסך הברזל, השיקום של מערב רב אירופה תחת "תוכנית מרשל" הצליח לעזור לכלכלות אירופה לחזור לעצמן בתוך שנים ספורות בלבד. למעשה, עד היום תוכנית מרשל – ששמה הרשמי הוא "התוכנית להבראת אירופה" – היא הדוגמה הבולטת ביותר לתהליך שיקום מוצלח אחרי מלחמה.

תוכנית המימון של הממשל האמריקאי התיימרה בין אפריל 1948 לדצמבר 1951, והיא עזרה לשקם את הכלכלות של 17 ממדינות מערב אירופה. במהלך אותן שנים, תוכנית מרשל חיזקה למדינות כ-13 מיליארד דולר (כ-160 מיליארד דולר כיום), כדי לסייע בשיקום הייצור התעשייתי והחקלאי שלהן, כמו גם ביסוס יציבות פיננסית והרחבת הסחר.

על אף שההשקעה הייתה בהיקפים לא מבוטלים, לא היא זו שהביאה לשיקום קום המוצלח, אמר בראיון ד"ר נתן מר-קוס מאוניברסיטת בן גוריון, המתמחה בהיסטוריה פיננסית של המאה ה-20. לדבריו, היו אלה התנאים שהציבה ארה"ב לקבלת הכסף, ובפרט הליברליזציה של המשק ומעבר לסחר חופשי, שהביאו להצלחה המסחרת של תוכנית מרשל.

התוכנית סייעה לפצות על המחסור של ממשלות במשאבים פסקליים, ועזרה לממן את התיקון של תשתיות קריטיות, אבל הכספים האמריקאים היוו אחוזים בודדים מהתמ"ג הקולקטיבי של המדינות בתוכנית. כלומר, המימון האמריקאי היה רק חלק קטן מסך המשאבים המקומיים שגויסו לשיקום מרבית התשתיות, מלאי הדיור והיכולות התעשייתיות של היבשת.

לתוכנית מרשל, והכספים שהוזרמו במסגרתה, אמנם הייתה חשיבות מכרעת בשיקום קום המוצלח של אירופה, הסביר מרקוס, אך האפקט שלה היה בעיקר תעמולתי. ההתערבות האמריקאית באירופה לאחר המלחמה נחשבת לשיקום את היבשת התרחשו על רקע המלחמה הקרה. "האמריקאים הבינו מהר מאד שירח הדבש עם סטלין נגמר. צמיחה כלכלית נתפסה כתשובה הטובה ביותר ל'איום הקומוניסטי'", הוסיף מרקוס. ארה"ב ייצגה את הישגי השיקום עם פרויקט תמונות של גשרים, כבישים ותשתיות אחרות, והשתמשה בתרבות הצריכה האמריקאית כנשק תעמולתי כנגד הקומוניזם הסובייטי, בעודה משווה בין חופש דמוקרטי לבין עליה בצריכה פרטית. כשבמקביל, המוצרים האמריקאים שיובאו לאירופה ההרוסה עזרו גם לחזק את כלכלת ארה"ב.

"תוכנית מרשל הראתה את כוונותיה של ארה"ב לא לנטוש את אירופה, כפי שעשתה לאחר מלחמת העולם הראשונה", אמר מרקוס. היא איפשרה לשנות לטוב את הציפיות של אנשים, בפרט בגרמניה ובאוסטריה, שם המצב היה קשה במיוחד לאחר סיום המלחמה. גברים רבים מתו בלי חימה או נותרו בשבי, לא הייתה אספקה של מוצרים בסיסיים, והכיבוש של בעלות הברית – ארה"ב, צרפת ובריטניה – הטיל צל כבד על חיי התושבים. תוכנית מרשל הייתה ליחה להפוך את הסנטימנט השלילי במדינות אלו וליצור בקרב האוכלוסייה ציפיות חיוביות. וכך, רפורמות המטבע שבוצעו בהן במסגרתה הצליחו למנוע משבר כלכלי כמו זה שהתרחש לאחר מלחמת העולם הראשונה, או הסנטימנט השלילי הוביל להיפר-אינפלציה. "וצריך מטבע יציב כדי לממן צמיחה כלכלית", הסביר מרקוס.

בדו"ח עבור הבנק העולמי שכתב הכלכלן בארי איינגרין מאוניברסיטת קליפורניה

ביותר, טען בראיון פרופ' רותם קובנה, היסטוריון בחוג ללימודי אסיה באוניברסיטת חיפה. בממוצע, כ-40% מהאזורים העירוניים של יפן נחרבו, בהם כ-60% משטח הבירה, טוקיו. למעשה, ההפצצות על טוקיו במרץ 1945 נחשבות לקטלניות ביותר במלחמת העולם השנייה, וגרמו למותם של כ-100 אלף תושבי העיר. עד סוף המלחמה נהרגו 2.7 מיליון יפנים – כ-4% מהאוכלוסייה – מתוכם כחצי מיליון אזרחים. לאחר המלחמה, כ-30% מאוכלוסיית המדינה, שמנתה 72 מיליון איש, נותרה ללא קורת גג, אמר קובנה.

לאחר כניעת היפנים באוגוסט 1945, החל הכיבוש האמריקאי במדינה. האדמיניסטרציה האמריקאית הכתיבה כללים, הטילה צנזורה חריפה – כשבמסגרתה היה טאבו מוחלט על כל אזכור של פצצות האטום – ושפטת את מי שהיא ראתה כפושעי מלחמה. אך הממשלה היפנית שמונתה בסוף המלחמה המשיכה לנהל בפועל את המדינה, עד הבחירות הדמוקרטיות שהתקיימו ב-1946, שבעה חודשים מסוף

שלהן מלכתחילה היה מיומן ומשכיל יחסי; והתוכנית הדגישה את המיסוד של שיתוף פעולה אזרחי, ובפרט יצירת ארגונים שבאמצעותם ניתן לבצע יוזמות משותפות (תהליך שלימים ייהפך לאיחוד האירופי). בנוסף לכך, סייעה העובדה שהתוכנית עוררה ציפייה ומימוש של ארבע שנים בלבד, מה שעודד את המדינות לגבש לעצמן חזון עבור "החיים שאחרי הסיוע" והגבילה את הסכנה של תלות ארוכת טווח באמריקאים, כמו גם מנעה מארה"ב "מלהסתבך לצמיתות" ביבשת.

פתרונות מהירים לעקורים

מקרה בוחן מוצלח נוסף לשיקום לא-חר מלחמה הוא זה של יפן. התקיפות האמריקאיות ביפן, שנמשכו מסוף 1944 עד קיץ 1945, הובילו להרס עצום ברחבי המדינה. מלבד פצצות האטום על הירושימה ונג'סקי שנחרתו בתודעה הבינלאומית, היו אלה דווקא הפצצות הקונבנציונליות שארה"ב הטיחה על 66 ערים יפניות שורעו את החורבן הרב

ארה"ב סיפקה ליפן מזון ותרופות, אך את רוב עבודות השיקום ביצעו היפנים עצמם. בחדשים הראשונים שלאחר המלחמה מיליוני אנשים עסקו בפינוי ההריסות, בסידור ובבנייה מחדש של רחובות וכבישים. בשנים הראשונות עשרות מיליונים התגוררו במבנים ארעיים

בברקלי ב-2011, הוא מציע כמה סיבות נוספות להצלחה של תוכנית מרשל בשיקום אירופה. ביניהן, העובדה שלמדינות שהשתתפו בתוכנית הייתה מידה רבה של שליטה על הקצאת כספי הסיוע; כוח העבודה

נדרשת מעורבות הקהילה

לא בכל המקרים הקהילה המקומית מעורבת בתכנון תהליך השיקום, ולהדרה זו יש השלכות משמעותיות. כך קרה בעיראק. בת שש השנים בין פלישתה לעיראק במרץ 2003 ועד עזיבתה ב-2011, ניהלה ארה"ב מלחמה במקביל לניסיון שיקום. בשנים 2003-2014, יותר מ-220 מיליארד דולר הוצאו על שיקום עיראק. למרות כמות הכסף העצומה שהושקעה והפרויקטים והתוכניות שיושמו, המאמץ האמריקאי נתפס בעיני רבים, ובפרט בעיני העם העיראקי, ככישלון. רוב המעורבים במאמץ השיקום, הן אמריקאים והן עיראקים, אמרו כי הם היו נגועים בבעיות: החל מתכנון לקוי, חוסר ארגון בווישניגטון והתייעצות לא מספקת עם אנשי שטח ומומחים עיראקיים.

בדו"ח למכון המחקר ברוקינגס מציין מצונאגה הידקי שלושה לקחים מרכזיים מכישלון השיקום של עיראק. ראשית, פעור לות שנוקטת הקהילה הבינלאומית צריכה לזקק את ההצלחה הלאומית באמצעות מוסדות לאומיים. הדחף לתוצאות מהירות הוביל את ארה"ב לעקוף את המוסדות העיראקיים הקיימים, ובכך היא החלישה אותם.

רוב תקציב השיקום של עיראק מומן מהכנסות נפט וממימון אמריקאי והקהילה הבינלאומית, ולא ממשאבים הקשורים לאוכלוסייה המקומית. לכן לעיראקים לא היו תמריצים לבחון ולבקר את הוצאות השיקום באופן עקבי, מה שהוביל לבזבוז, שחיתות והלבנת הון

שנית, שחקנים בינלאומיים צריכים לאמץ גישה גמישה להתמודדות עם האופי הלא ודאי, הנזיל והמורכב של שיקום, במיוחד כשהם מתמודדים עם סיכונים ביטחוניים מוגברים. ארה"ב לא הצליחה לשמור על נוכחות צבאית ואורחית גם באזורים פחות מסוכנים של עיראק, ופיסחה פסגה הודמנויות לתקשר עם עמיתים מקומיים ולשפר את יעילות הסיוע. בכך היא כשלה להתייחס לקשר בין בעיות כלכליות ואבטלה לבין רדיקליזציה.

ושלישית, לאחריותיות יש השפעה גדולה על תוצאות השיקום. רוב תקציב השיקום של עיראק מומן מהכנסות נפט וממימון אמריקאי והקהילה הבינלאומית. כלומר, המימון לשיקום לא הגיע ממשאבים שהיו קשורים לאוכלוסייה המקומית, ולכן לעיראקים לא היה תמריץ לבחון ולבקר את הוצאות השיקום באופן עקבי, מה שהוביל לבזבוז, שחיתות והלבנת הון.

•••

על רקע הכישלון בעיראק, מאמצי שיקום בינלאומיים שהתנהלו מאז נטו להתמקד בעיקר בסעד הומניטרי ופחות במעורבות הדורשת מחויבות לטווח בינוני עד ארוך. כעת, בשיקום הנדרש של עזה, ניצבת בפני הקהילה הבינלאומית הודמנות ללמוד מלקחי העבר. "במובן מסוים, הפתרונות האדריכליים בשיקום הם החלק הפשוט ביותר בתהליך. לאדריכלות יש תפקיד בשיקום, אבל מה שחשוב זה מי משתתף בתכנון", אמר יארוזומבקי. ■

כמו באירופה, ניצבה בפני היפנים השאלה כיצד לשלב בשיקום את ההיסטוריה הטרגית של המלחמה, בפרט זו של פצצות האטום. בהירשימה, שבנייתה מחדש החלה רק ב-1949, שומרו רק בניינים ספורים – ביניהם "אנדרטת השלום" המכונה גם "הכיפה האטומית" – כתזכורת אדריכלית לאסון שהושת על העיר. מלבד זאת, הירושימה נראית כיום כמו כל עיר יפנית אחרת: בנייני משרדים ודירות חסרי מאפיינים אדריכליים בולטים, כיסים של חיי לילה מוארים באורות ניאון, וחנויות נוחות ורשתות בתי קפה פזורות בכל פינה.

החלו להיבנות גם שיכונים ובניינים רב־קומתיים גדולים. "בהתחלה היה עניין למצוא פתרונות מהירים לעקורים, לא היה תכנון מחדש משמעותי ויצירת מונומנטים. רק בשנות ה-60 וה-70 התחילו לחשוב על שיקולים אסתטיים או לעסוק בהרחבת כבישים", אמר קובנה. לכן, תוואי הרחובות של הערים היפניות כיום נותר דומה מאד לזה של לפני המלחמה. הכלכלה היפנית החלה לחזור לעצמה ב-1950, כאשר גויסה התעשייה היפנית לעזרת המלחמה האמריקאית בקוריאה, עם הזמנות צבא ארה"ב לצידוד כמו תחמושת וביגוד, אמר קובנה. תנופה כלכלית זו בישרה על עידן של בנייה מואצת.

המלחמה. הכיבוש האמריקאי נמשך עד אפריל 1952, "כשלאורך כל תקופה זו התרחש מאבק סמוי בין המשטר היפני לכוחות הכיבוש האמריקאי. היפנים היו מעוניינים ברפורמות אבל לא הסכימו לכל דבר שהאמריקאים רצו", הוסיף קובנה. ארה"ב סיפקה ליפן מוון ותרופות, אך את רוב עבודות השיקום עשו היפנים עצמם, אמר קובנה. בחודשים הראשונים שלאחר המלחמה מיליוני אנשים עסקו בפניו ההרסות ובסידור דור ובנייה מחדש של רחובות וכבישים. בשנים הראשונות עשרות מיליונים חיו במבנים ארעיים, כשבהדרגה החלו להיבנות בקתות ובתים קטנים חד־קומתיים. רק בעשורים שלאחר מכן

עיראק

שחקנים בינלאומיים צריכים לאמץ גישה גמישה להתמודדות עם האופי הנזיל והמורכב של שיקום צילום: Zohra Bensemra/רויטרס, Nabil al-Jurani/אייפי